

«МАНАС» ҮЧИЛТИГИ – УЛУТТУК ДЕНЕ ТАРБИЯНЫН ТАРЫХЫЙ МААЛЫМАТТАРЫНЫН НЕГИЗГИ БУЛАГЫ

Азизбаев С.С., Мурсалиев М.А.

Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы, Бишкек ш.

Корутунду: Макалада кыргыз элинин баатырдык мелдештерин, оюн-зоокторунун «Манас» үчилтигинде сүрөттөлүшү жана эпос улуттук дене тарбиянын баалуу булагы экендиги чагылдырылат. Тарбиялоодогу ар кыл ыкмалары жана каражаттары көрсөтүлгөнү изилденип, талданып, азыркы мезгилде да керектиги маалымдалды.

Негизги сөздөр: улуттук дене тарбия, оюн-зооктор, мелдештер.

ТРИЛОГИЯ «МАНАС» – ОСНОВНОЙ ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКИХ СВЕДЕНИЙ. О НАЦИОНАЛЬНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ.

Азизбаев С.С., Мурсалиев М.А.

Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта, г. Бишкек

Резюме: В статье отражаются богатырские состязания, традиции и обычаи, жизнь и быт, игры и зрелища кыргызского народа описанные в трилогии «Манас».

Ключевые слова: национальная физическая культура, игра и состязания, соревнования.

THE “MANAS” TRILOGY IS THE MAIN SOURCE OF HISTORICAL INFORMATION OF NATIONAL PHYSICAL CULTURE

Azizbaev S.S., Mursaliev M. A.

Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports, Bishkek c.

Abstract: The article reflects heroic races, traditions and customs, and everyday life, the Kyrgyz people and the spectacle of the game described in the trilogy “Manas” epic and that is a valuable historical source of National Physical Culture.

Keywords: national physical culture, events, competitions.

Актуалдуулугу. Улуттук дене тарбиянын тарыхын изилдөөдө кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын мааниси өтө зор. Булардын ичинен «Манас» үчилтиги өзгөчө мааниге ээ боло алат. «Манас» эпосу кыргыз элинин ар кыл турмуш-аракетин, салт-санаасын, баатырдык мелдештерин, оюн-зоокторун толук көрсөткөн энциклопедия катарында бааланат.

«Манас» эпосундагы баатырдык мелдештерин, оюн-зоокторун, акыл оюндарын изилдеген окумуштуулар да болгон. Өзгөчө «Манас» эпосунун 1000-жылдык мааракесин белгилегенде нечен китептер, макалалар жарык көргөн [6]. Мында кыргыздын салттуу мелдештери, оюн-зооктору Манас атабыздын мезгилинде эле калыптанып жана өнүгүп келгени көрсөтүлгөн. Эпос

боюнча «ордо» менен «тогуз коргоолду» Манас өзү ойлоп тапкан жана кийинки муундарга мурас катарында калтырган деп айтылат [6].

«Манас» үчилтигинде кыргыз элинин ар кандай баатырдык мелдештери, оюн-зооктору даана көрсөтүлгөн. Алардан ат чабыш, эр сайыш, жамбы атмай, күрөш, оодарыш, кылыч чабышуу, ат үстүндө ойноо жана башка түрлөрү көрсөтүлгөн.

Эпикалык салт боюнча ар бир баатыр өзүнө ылайыктуу ат минген, кийим кийинген жана курал-жарактарын пайдаланышкан. Мисалы, Манастын Аккула аты, Аколпок сооту, Акбараң мылтыгы. Булардын баары баатырлардын эрдигин, алардын күчтүүлүгүн, денелеринин өзгөчө түзүлүшүн жана башка сапаттарын көрсөтүүгө колдонулган. Көпчүлүк учурда мелдештер, оюн-зооктор аш-тойлордо, согуштан жеңиштүү кайтып келген жоокерлердин урматына же кээ бир баатырлардын, буйрук башчыларынын турмушунда болгон окуяларга арналып өткөрүлгөн.

«Манас» эпосунда эн алды менен «тогуз коргоол» жана «ордо» оюндары кеңири сүрөттөлөт.

Кытайдын падышасы Эсенкан Жакыпкандын Манасы тууралуу кабар угуп атайын кербен уюштуруп, чалгынчыларды «Жакыбы кандай жерде экен, баласы Манас эр бекен» ошону билиш үчүн жиберет.

Ошол кезде Манас он бир жашта болот. Өзүнүн жолдоштору менен атасынын жылкыларынын кошуна барып оюн ойноп, тамаша курганы эпосто баса көрсөтүлгөн.

Манас бала кезинен:
«Бетегесин жулдуруп,
Белгини жерге урдуруп,
Беш чүкөнү бир дешип,
Белсенип ордо кир дешип,
Сызып алып сызыкты,
Кыйлага кылып кызыкты,
Жерди чийип алышып,

Желпинишип алышып,
Ордо оюнун ойношкон» –
деп айтылат «Манас» эпосунда [1].

Манастын өспүрүмдүк кезинде жолдоштору менен салбырынга барганы төмөнкүдөй көрсөтүлгөн.

«Салбырын деген сапар го,
Салбырынды көрөмүн.

.....
Азыкты арбын салышып,
Алгыр куштан алышып,
Түз мылтыгын асынып.
Бүркүт алып шаңшытып,
Тайгандарын каңшытып...
Атганып чыгып атышып,
Эс алышып жатышып
Буурунса бугу атышып...» [2].

«Манастын уулу Семетей» деген спектаклде Каныкей Манас өлгөндөн кийин анын тагын талашып Семетейди тамам кылабыз дегендерден качып Бухарага барат. Семетей 13 жашка чыкканча Манастын уулу экенин билбей өсөт. Достору менен салбырында жүрүп Сарычалга жолукканда атасы Манас экенин, кыргыздар аны күткөнүн айтат. Ошол эле мезгилдерде Каныкей төлгө кылып Манастын Тайторусун байгеге салат. Тайтору биринчи келсе анда Семетей Манастын жолун жолдойт, элине барып хан болот, элин коргойт деп.

Манас эпосунун «Көкөтөйдүн ашы» деп аталуучу бөлүгү – көпчүлүк манасчылар тарабынан туруктуу айтылуучу бөлүгү болуп саналат. Манас Алтайдан кол менен келип, ата-бабасынын жери Ала-Тоону ээлеп алган калмак, мангул, кара кытайлардан аны бошото баштаганда, Көкөтөй өз кошууну менен Манасты тосуп чыгып, жоону жеңүүгө көп көмөк көрсөткөнү баяндалат. Көкөтөй бул кызматы аркылуу кыргыздарга белгилүү болуп калат. Манас баш болгон кыргыз баатырлары ошол үчүн Көкөтөй карыяны сыйлашат. Манас Таласка өзүнүн эли ме-

нен көчүп барган кезде Көкөтөй карылыгы жетип ооруп калат. Ошол кезде баласы Бокмурун үйдө болбогондуктан өлөөрүнүн алдында Көкөтөй керээзин башка кишиге айттып, «Бокмурун чоң аш берсин» деген экен. Бокмурун атасы өлгөндөн кийин үч жылдын ичинде атайын камынып, аксакалдардын кеңеши боюнча аш бере турган жерди белгилеп, Ысык-Көлдүн чыгыш жагындагы Каркыра деген жайлоо жерге эли менен көчүп барат. Ошол жерден жаш Айдарды чабарман кылып «алты күлүк ат алгын, алакандай кат алгын» – деп, «ааламдын баарысын, кабар берип кыдыргын» деп жөнөтөт:

«Көкөтөйдүн ашына
Алып келип чабууга
Күлүк атын байласын,
Келип күрөш салууга
Балбандарын камдасын.

... ..

Бакандар болсо барсылдап,
Майышканын көрсүн де.
Баатырлар атчан качырып,
Сайышканын көрсүн де» [1].

«Манас» эпосунда «эр эниш» жөнүндө да толук маалыматтар берилген. Эпосто «эр эниш» (оодарыш) мындайча сүрөттөлгөн:

«Ал ангыча кытайдан
Шандоогер чыгып калыптыр,
Тыңша кытай нуркунан
Түп-Бээжиндин журтунан.
Шандоогер чыгып ойнотуп,
Ач буудан аттын иниси
Куу чабдарды сойлотуп,
Ал чыккан соң токтолбой,
Күн батыш жаккы каапырдан
Чыноончун дөбөт баатыры
Чыгып калды акыры,
Кой тору минип бу дагы...

... ..

Бейкут болгон баатырын
Бээжиндиктин балбаны,

Опузалайм дегенче,
Күн батыштан Чыноончун
Атынан алып салганы,
Алдырып салып балбанын
Кытай журту калганы» [1].

Эпостогу маалыматтарга караганда аталган оюндардан кийин башка, кедейлерди кемсинтүүчү «таздардын сүзүшү», «атала баш», «өпкө чабыш», «төө чечмей» сыяктуу тамашалар да болуп өткөн. Эпосто төө чечмейге Мардаксан деген аялдын катышканы жөнүндө маалымат берилет. Эпостогу бир көрүнүштө терс каарман – калмактын канышасы Оронгу Көкөтөйдүн ашында төө чечкенге байге алган. Бирок, бул аталган оюндардын, мелдештердин мааниси азыраак болгон десе туура болот. Көпчүлүк учурда булардын кайсы бирөө менен бош убакытты өткөрүшкөн. Мелдештин эң маанилүүсү байге болгон.

«Алтымыш киши ат айдап,
Ат айдаса бат айдап,
Чалбырдын белин ашырып,
Иленин боюн бастырып,
Аттарды чогуу алыңар,
Алты күн ары барыңар,
«Аллоакбар» – деп айтып,
Аман жолго салыңар!
Аттын келер жолуна
Акжелек алып колуна
Алты миң адам барыңар,
Адаштырбай түнүндө
Атты жолго салыңар!
Эки күндө бир түндө
Эрте келер күлүктөр
Ээсинин тийсин колуна,
Байге кылган мүлүктөр» [3].

Кыргыздын элдик эпосторунун көбүндө той-ашта өткөрүлүүчү оюн-тамашалардын эң эле кызыктуусу байге (ат чабыш) экени билдирилет. Эң алды менен ат чабыш башталып, аттарды узатып жиберип башка оюндар

өткөрүлгөн. Оюндар аяктаган ченде аттар да келе баштаган. Аттар чабылган жолдун узактыгы бир тарабында алты күн деп белгиленген, себеби биринчи келген аттар эки күндө келет деп эсептешкен. Аттардын сапаттары жакшы сүрөттөлгөн, өзгөчө Манастын аты Аккуланын сын-сыпаты эң көркөмдүү берилген:

«Айгай укса шашпаган,
Ай карангы түн болсо,
Бир изин жаза баспаган,
Чуу укканда бүлүнгөн,
Тулпардын сыны көрүнгөн,
Кетмен туяк кең соору,
Керишке минер мал экен,
Салгылашкан жоо келсе,
Сайышка минер мал экен.

...
Жал-куйругун чубалтып,
Жүрүүчү жылкы турбайбы,
Кызыл кандуу кыргынга
Минүүчү жылкы турбайбы.
Кызыл найза кылычка
Кыйнап минер мал экен,
Айлап, жылдап согушка
Сынап минер мал экен.

...
Алты ай минип жол жүрсө
Арыбас сыны бар экен,
Алтымыш асый болгончо,
Карыбас сыны бар экен».

«Манас» эпосунда байлыктын булагынын бири катарында байге көрсөтүлгөн. Байгеге көпчүлүк учурда мал, баалуу буюмдар, кул-күндөр берилген. Бирок байге (ат чабыш) жөн эле аттардын күлүктүгүн сыноо эмес, же болбосо мөрөйгө жетүү эмес, ар бир уруунун ар намысы үчүн өткөрүлгөн мелдеш болгон. Ошого байланыштуу Манастын кишилери менен Коңурбайдын кишилери бир аз чатакташып, чабышып да кетет эмеспи. Көкөтөйдүн ашында байгеге көптөгөн жерлерден келген күлүктөр катышышат:

«Асты жакты карасан,
Жолойдун аты Ачбуудан
Жолго түшүп алыптыр,
Кой тулпардан көп аттын
Астына чыгып алыптыр.

...
Ачбуудандан өтсөм деп,
Ашка чукул жетсем деп,
Кой күлүктөн чыксам деп,
Көкөтөй туусун жыксам деп,
Чалкуйрук чуркап алыптыр.

...
Жети аттын аркы жагында
Жетпей келген Аккула
Жебе огундай кыркырап,
Үстүндөгү баланын
Жеңи чолок сур күрмө
Үзүлүп калчу немедей
Делбиреп этек дыркырап...
Бу жаныбар Аккула
Башын жерге салыптыр
Башка арыш алыптыр.
Сүрөгөнү кырк чоро
Чыгып кеткен Аккула,
Кабыргасы как Кула
Туягында агы бар,
Кулагында шамы бар,
Кыраан эрдин Аккула
Куяндан бүткөн жаныбар!
Эр Манастын Аккула
Астыга чыгып барды эми» [4].

Эпостун бул бөлүгүндө көрсөтүлгөндөй эле Аккула биринчи келип баш байгени утуп алган. Аттарды жолго жөнөтүп коюп эл зеригип калбасын үчүн ар түрдүү оюндар уюштурулат. Кыргыз чал (кырк чоронун бири) тебетейди көккө ыргытып, эт бышымага чейин аны кырк чоросу менен атып жерге түшүрбөй коюшат. Андан кийин «жамбы атмай» башталат. Жамбыны Манастын кырк чоросу жакшы атып, ар бири бирден танабадан кыя атышат. Бул жөнүндө эпосто мындай көрсөтүлгөн:

«Айсарала ат минген,
Сары жаргак шым кийген,
Алмамбет барып бир атты,
Бир танабын кыя атты.

... ..

Кырктын башы Кыргыз чал,
Бул да барып бир атты,
Бир танабын кыя атты».

Ошентип кырк чоро кырк танабасын кыя атышат.

«Калган экен самсаалап,
Жамбынын жалгыз танабы,
Кабары оор, аты улук,
Арбагы бийик, опсуз эр,
Далайды оозун караткан,
Таалайлуу кылып жараткан,
Аты Манас – арыстан,
Айкөл Манас жеткени,
Арыстан жетип бир атты,-
Баатырың жамбы кулатты».

Эпосто «жамбы атмайдын» эрежеси жөнүндө маалыматтар берилген. Маселен, ар бир катышуучу өз кезеги менен жамбыны атып, чаап бара жатып белгиленген жерден атып өтө берген. Кайсы бирөө жамбыны түшүрсө, байгени ошол жеңип алган. Эң мыктысы жамбыны атып ал жерге түшкөнчө тосуп алууга үлгүргөн.

«Көкөтөйдүн ашы, чоң чатактын башы» дегендей чатак менен бүтөт. Кытайдын хандары Коңурбай, Жолой, Нескара кыргыздардын байге малын уурдап айдап качышат. Манас баш болуп кыргыздар кол менен кууп аларга жетишет. Коңурбай качып кутулат. Нескара колго түшөт, Жолойду айлынан барып кармап Манас сабайт. Анан байгеге арналган малын айдап алып кайтышат.

Жалпысынан жыйынтыктай турган болсок «Манас» эпосунун «Көкөтөйдүн ашы» деп аталуучу бөлүгүндө жана башка бөлүктөрүндө кыргыздын салттуу мелдештеринин көпчүлүгү толук сүрөттөлүп

берилген. Эпостогу окуяларга караганда мелдештердин эрежеси, катышуучулардын аты жөнү, байгенин көлөмү, мелдештердин шарты жөнүндө баалуу маалыматтар берилген. Ошондуктан – «Манас» эпосу кыргыздын оюн-зооктору, баатырдык мелдештери жөнүндө эң баалуу дарек болуп эсептелет деп ойлойбуз.

Көп кырдуу улуттук дене тарбиянын төмөнкү жагдайлары булактар, даректер аркылуу көркөмдөлүп берилген:

- Баатырдык мелдештеринин, оюндарынын мазмуну, эрежеси толук көрсөтүлгөн.

- Мелдештердин аш-тойлордо өткөрүлүүчү шарттары, салттары, адаттары менен ким тарабынан уюштурулганы, кимдердин катышканы, женгендери, жеңилгендери баса көрсөтүлгөн.

- Мелдештин жүрүшү, балбандардын, баатырлардын, жалпы эле катышуучулардын мүнөздөмөсү, сүрөттөлүшү, көрүүчүлөрдүн кызыгуусу, сүрөөнчүлөрдүн аракеттери да жакшы айтылган.

- Мелдештердин жеңүүчүлөрүнө берилген байгелери, аларды урматтоо, калыстардын кызматы, күлүктөрдүн касиети толук сүрөттөлүп берилген.

- Балбандардын денесин укалап, тебелеп мелдешке даярдоо, алардын кийимдери, аспаптары, минген аттары, күлүктөрдү таптоонун жолдору да маалымдалган.

- Манас үчилтигинде камтылган маалыматтар азыркы мезгилде кыргыздардын улуттук дене тарбиясынын тарыхын толуктоодо, мелдештердин эрежесин тактоодо жана аталмаларын аныктоодо зор пайдасы тиет деп ойлойбуз.

Сунуштар:

- «Манас» үчилтигинде камтылган ар кыл оюн-зооктор, баатырдык мелдештер, жоокердик кесиптер дагы терең изилдөөгө, илимдин ыкмалары менен талдоого болоорун баса белгилейбиз, учу кыйры көз жеткис, эң эле бай маалыматтардын бар экенин

билип кеңири колдонсо болот деп илимпоздорго сунуш кылабыз.

- Окуу жайларда, спорттук мектептерде жана спорттук клубдарда көчмөн кыргыз элинин салттуу мелдештерин, оюн-зоокторун, спорттук түрлөрүн кеңири колдонуусун үгүттөйбүз.

- Көчмөн кыргыз элинин оюн-зооктору, улуттук дене тарбиясы жаштарды тарбиялоо иш-чараларынын эң бир таасирлүү жолу деп билип, толук колдонууну сунуш кылабыз.

- Дене тарбия сабактарында, дене тарбиянын тарыхын, теориясын жана практикасын окутууда «Манастан» калган оюн-зооктору жана салттуу баатырдык мелдештери менен тааныштыруу өтө зарыл маселелерден деп түшүнүү керек.

- «Манас таануу» сабагында, «Манастын жети осуяты» менен жаштарды тааныштырганда колдонула турган лекциялык маалыматтарын, докладды даярдаганда биздин китепти да пайдаланууну сунуш кылабыз.

Жыйынтыктоо.

1. «Манас» үчилтиги жөнүндө Кыргыз Республикасы эгемендүү болгон мезгилде

көбүрөөк изилденип жана китептер, макалалар аркылуу элге таратыла баштады.

2. «Манас» үчилтигинде кыргыздын салттуу оюн-зооктору, мелдештери өздөрүнүн ордун ээлеп жана 30-дан ашуун түрлөрү баса көрсөтүлгөн.

3. «Манас» үчилтигинде жаштарды тарбиялоодогу ар кыл ыкмалары жана каражаттары көрсөтүлгөнү изилденип, талданып, азыркы мезгилде да керектиги маалымдалды.

Адабияттар

1. Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Глав. редак. восточ. литературы. – 1984. – 119с.

2. Орозбаков С. Ө. Манас. 1-китеп. – Фрунзе: Кыргызстан. 1978. – 79-80 б.

3. Каралаев С. Семетей. Каныкейдин Тайтору чапканы (текст). – Фрунзе: Мектеп. 1985. – 68 б.

4. Манас. Көкөтөйдүн ашы. – Фрунзе: Кыргызмамбас. 1958. – 18-21 б.

5. Манас. III китеп. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 255–256 б.

6. Саралаев М.К., Букуев М.О., С.М.Мамбеткалиев. «Манастан калган оюндар». 1995. – 70-71 б.